

НАРИСИ ДО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ОСОБИСТІСНОГО ЖИТТЕКОНСТРУЮВАННЯ

Анотація. У статті представлено нариси теорії особистісного життєконструювання. Особистість розглянуто як взаємоконфігурування процесів ідентифікування, автономізації, діалогування та практикування. Серед шляхів оптимізації життєконструювання визначено уміння оптимізувати побудову життєвого світу, конструктивно долати кризові ситуації, робити зважені життєві вибори, усвідомлювати власні домагання, ставити адекватні життєві завдання та перетворювати певні поведінкові прояви на соціально-психологічні практики шляхом надання їм повторності, колективності, спільності.

Ключові слова: життєконструювання, особистість, життєвий світ, життєві кризи, життєвий вибір, життєві домагання, життєві завдання, соціально-психологічні практики.

Актуальність роботи визначається необхідністю врахування нового постмодерного проблемного поля, в якому відбувається сьогодні розвиток психологічної науки, що дає змогу побачити особистість та її життєконструювання у новому ракурсі. Постнекласична методологія передбачає переміщення ракурсу досліджень з розвідок глибинної сутності, внутрішнього єства особистості на процес її вибудови, інтерпретації, конструювання. Увага привертається як до звичних, повсякденних життєвих ситуацій, в яких ми повсякчас опиняємось, так і до ситуацій несподіваних, кризових, екстремальних. **Мета** дослідження полягає у пошуку якомога оптимальніших шляхів особистісного життєконструювання.

Особистість як результат конструювання з боку оточення та самоконструювання, що відбувається під впливом соціокультурних умов, живе і змінюється у власному життєвому світі. Її життєвий світ можна визначити як концептуальну модель реальності, в якій особистісна дійсність створюється, описується, позначається за допомогою різноманітних перцептивних, вербальних, міфологічних, символічних мов. У життєвому світі співіснують не реальні фізичні об'єкти, а їхні постійно видозмінювані інтерпретації, що структурують зовнішню дійсність відповідно до внутрішньої, а внутрішню – відповідно до зовнішньої шляхом нескінченних взаємопроекцій.

Особистість трансформується і самоконститується шляхом оновлень і перебудов просторово-часової структури життєвого світу. Одиницею виміру психологічного простору у життєвому світі є значущі взаємини, а психологічного часу – міра самореалізованості, самоздійснення відповідно до певного етапу, періоду життя. Структура життєвого світу є «багатоповерховим» опосередкуванням структури особистості, умов її життя, пройденого нею шляху, очікуваного майбутнього [9].

Завдяки множинності потенційно можливих ліній розвитку особистості як відкритої системи виникає нове бачення численних траєкторій життєвого шляху [4, 5, 9, 10]. Сам шлях з минулого у майбутнє втрачає виразну векторність, механістичну каузальність і набуває виразної динаміки, мозаїчності, колажності. Він не сприймається як єдино можлива траєкторія життя, перетворюючись на низки подій, ризомні зв'язки між якими можна трактувати щораз по-іншому, переписуючи життєву історію та конструюючи нове, бажане майбутнє. Життєвий шлях стає схожим на мінливе галуження путівців, стежок, манівців, що припускають відносну свободу руху особистості від

одного вікового періоду до іншого. Цей шлях стає гіпертекстом, що на певних етапах життя самоорганізовується відповідно до обраного магістрального сюжету [5, 10].

Вік, як і стать, перестають жорстко детермінувати життєвий шлях особистості. Вони сприймаються радше як пластичні соціокультурні ролі, що розгортаються у міжвіковій та внутрішньовіковій взаємодії. Лінійно-циклічна традиційна модель “віків життя” вичерпується, поступаючись мережевій, ризомній моделі, згідно якої людина вільно рухається в різних напрямках життєвого шляху, багаторазово по-різному переживаючи такі вікові етапи, як дитинство, отрочтво, молодість, зрілість чи старість. Якщо у традиційному суспільстві юнацтво будувало своє бажане майбутнє за романтично-героїчними сюжетами, що перетворювалися з віком у любовно-еротичні, героїчно-переможні, а потім – у креативні і споглядальні, то сучасне суспільство стимулює до розхитування цієї логіки. Життєвий шлях особистості як предмет життєконструювання стає креативно-ймовірнісним, відносно автономним і включеним у соціокультурну логіку життя цивілізації [5,6].

Життєвий шлях кожної особистості час від часу зазнає впливу певних непрогнозованих перервностей, які переживаються як кризи. Якщо при розгортанні особистісної процесуальності спостерігається процедура збою лінійності, ініціюючи смислопородження, створення відповідно до нової життєвої ситуації певних несподіваних вузлів смислотворення, виникає життєва криза. Загальний соціокультурний фон також впливає на підготовку кризи, створюючи асоціативні поля, що нав’язують людині нову можливість структуризації значень, нові способи інтерпретації себе і свого життя [3,7,8].

Серед шляхів профілактики та пом'якшення кризових станів слід назвати своєчасне введення нової життєвої парадигми. Ми стимулюємо дебют життєвої кризи, вперто тримаючись за свою константну життєву модель. Шлях неухильної розробки однієї парадигми життєтворення і раптової відмови від неї, коли проблеми стають надто складними, а ми ще готові запропонувати нову, більш адекватну модель життя, є шляхом стрибкоподібного, кризового розвитку.

Абсолютно безкризовий розвиток все ж тупиковий, оскільки саме криза забезпечує людині можливість виходу за власні межі, за межі свого усталеного мікрокосму. Саме криза є справжньою можливістю трансцендування, визначення нової системи цінностей, нових способів саморегуляції, опанування. Саме з кризи людина стає здатною розпочати нове життя, побачити себе і світ іншими очима, знайти актуальнішу мову для написання свого життєвого сценарію [3,4].

У процесі побудови особистістю свого життєвого світу закладено потенції трансформування індивідуально-психологічних та соціокультурних змістів не лише кризовим шляхом, а й шляхом вчасного вибирання між певними альтернативами, шляхом відмови від якихось перспектив заради втілення у життя інших можливостей. Особистість виявляється готовою прогнозувати майбутнє, будувати моделі самоздійснення, коли опиняється перед необхідністю життєвого вибору [2,4].

Життєвий вибір – рушійна сила індивідуальної світопобудови, спосіб детермінації особистісного самоконструювання, стратегічне рішення, що стимулюється життєвими подіями і внутрішньою незадоволеністю тим, що відбувається, мотивується бажанням змінити напрямок життєвого шляху. Потреба у виборі передбачає незадоволеність особистості собою і тим

життєвим світом, в якому вона живе, незадоволеність власним життєконструюванням.

Здатність особистості ефективно, безпомилково вибрати розглядається як ключове світопороджувальне утворення, що іманентно забезпечує розвиток, зростання. Життєвий вибір є джерелом прогресивних трансформацій, фактором, що забезпечує самоорганізацію особистості, дієве прогнозування її майбутнього, реконструкції життєвого світу, розбудовує індивідуальну історію, маркірує поворотні події життя, вписуючи їх в індивідуальний контекст, означаючи, асимілюючи [2, 10].

Самоорганізація особистістю власного життя є упорядкуванням її спонтанності шляхом вибору напрямку руху у відповідності із критеріями оптимальності. Ці критерії є системою різноякісних фільтрів, в основі яких лежать такі апріорі як психологічний простір, час, розвиток. Серед критеріїв, що складають базис особистісної готовності і спроможності вибрати, найважливішими є наступні:

- еволюційно-самоорганізаційний (переструктурування особистістю власного життя як динамічне упорядкування його спонтанності шляхом вибирання напрямку руху за параметрами оптимальності);
- психосемантичний (вибір нових форм та способів чергових переінтерпретацій набутого досвіду за параметрами зрозумілості, зручності, несуперечливості);
- суб'єктний (актуалізація здатності відповідати за себе і своє життя, інтернальності, самостійності при екстремому прийнятті важливого рішення);
- структурно-функціональний (розробка індивідуально-специфічних форм активності, так званих технік буття, що полегшують, стандартизують діяльність вибирання);

- знаряддево-операціональний (розвиток здатності розпочинати вибір, переходити від етапу до етапу в діяльності вибирання, досягати нового якісного рівня життєтворення, долаючи різноманітні ускладнення старту, помилки вибирання тощо) [2].

Життєвий вибір здійснюється за наявності наступних передумов: особистості, яка має прийняти рішення у межах усвідомлюваного спектра життєвих перспектив; полімодальних об'єктів вибору подальшого напрямку життєвого руху; актуальної життєвої ситуації, що вимагає кардинальних змін і задає певні обмеження виборчого процесу; значущого оточення, інтереси якого неможливо не враховувати під час вибирання. Серед детермінант вибору слід назвати стан самоорганізації особистості, наявність несуперечливого інтерпретативного комплексу та спрямованість на пошук оптимальної траєкторії життєвого шляху [2].

Виразним способом побудови особистістю власного життя, способом конструювання адекватного власним задумам і можливостям соціальної ситуації життєвого шляху є життєві домагання як потенціалістські утворення. Вони функціонують як соціально-психологічний механізм прогнозування особистістю достойного життя, важливим компонентом і передумовою життєвих стратегій. Завдяки домаганням особистісна конфігурація набуває динамічності, перспективності, глибинної змістовності, завершеності, поступово охоплюючи все майбутнє, відпущене людині [1, 4].

Здатна до самоконтролю, зріла особистість розрізняє реальність і фантазії у побудові життєвих перспектив, спираючись передусім на минуле з його досвідом поразок і перемог і на майбутнє з його бажаними горизонтами. Тривала й реалістична часова перспектива демонструє ініціативне та структуроване планування

людиною власного майбутнього (там само). Зріла особистість створює найбільш удачу модель свого подальшого розвитку, вмiло балансує на межi мiж внутрiшнiми потенцiями i зовнiшнiми запитами, а особистiсть незрiла, iнфантильна чи то схилиється до безбарвного, хоча, можливо, i старанного функцiонування як вiдповiдi на зовнiшнi очiкування, чи самозаглиблюється, усамiтнюється, орієнтуєчись виключно на внутрiшнi iмпульси та iгноруючи зовнiшнi умови.

Серед функцiй життєвих домагань, що стають елементами iхньої структури, слiд назвати оцiнну та моделюючу, якi складають пiдгрунтя емоцiйної компоненти домагань. Конативна компонента формується завдяки стимулюючiй та регулятивнiй функцiям. Конструктивнi домагання передбачають наявнiсть i когнiтивної компоненти, в основi якої лежить рефлексивна функцiя переосмислення набутого, вже минулого, що доповнюється функцiєю моделювання майбутнього [1].

Життєвi домагання як соцiально-психологiчний механiзм життєконструювання розгортаються послiдовно-трьохфазно. Означування неясних домагань починається, коли настає фаза комунікативної семіотизації, в процесі якої розпливчаста картина того, що має вiдбутися у життi, організовується. На прогностично-нарративнiй фазі вiдбувається оформлення прогнозу як бажаного сюжету достойного життя. Завершальною фазою розгортання самоздiйснення є домагальне цiлепокладання [1].

Технологiями оптимізації домагальної активності особистості є послiдовно актуалізовані семіотизація, нарративізація та цiлепокладання, що завершується успішною цiлереалізацією. Семіотичні технологiї допомагають первинному структуруванню майбутнього шляхом накладання на нього випереджальних очiкувань, прагнень, сподiвань. Технологiї нарративізації сприяють

моделюванню майбутнього у контексті всього життя людини, з урахуванням впливу типових та ідеальних життєвих сценаріїв, бажаного віку та майбутніх зусиль, що мають бути прикладені для отримання бажаного результату. Технології цілепокладання пов'язані передусім з актуалізацією відповідальності, формуванням навичок самодистанціювання, деталізацією домагань та розвитком прийомів їх регулювання [1].

Способом реалізації найважливіших форм самопрогнозування, що задовольняє базову потребу особистості у структуруванні майбутнього є життєві завдання. Це компактні одиниці смислового структурування майбутнього, конкретні способи самопрогнозування, вибіркового здійснення найважливіших та найреальніших форм самоконституювання.

Цілеспрямована активність особистості саме у завданнях набуває певної фазності, регулярності. Завдання можуть мати різний масштаб, значущість для особистісного зростання, бути ризикованими чи врівноваженими. Під час самоозадачування особистість обирає із своєї ризику ризики проектів-перспектив одну, найбільш наповнену потенційним смыслом, надаючи їй напруженої векторності. Синтезуючи часову і смислову перспективи, життєві завдання експлікують найголовніші, найглобальніші життєві домагання особистості. Вони є своєрідним персонологічним хронотопом, оскільки об'єднують у собі як психологічний час, так і простір [10].

Життєві завдання можуть існувати як енергоємні футурологічні наративи, які складаються під час завершення чергового життєвого етапу з метою планування етапу наступного, що передбачає пошуки нового сенсу, нового якісного наповнення процесу життєздійснення. Структурування майбутнього шляхом вибору головної

теми автобіографічного нарративу відбувається з урахуванням таких конститутивних площин життя, як часово-просторова та фабульно-сюжетно-жанрова. Для забезпечення адекватної постановки життєвих завдань необхідний певний рівень нарративної компетентності особистості [10].

Життєві завдання є моделлю бажаної трансформації життєвої траєкторії та набуття особистістю оновленої ідентичності. Соціально-психологічними чинниками, що обумовлюють постановку життєвих завдань, є соціокультурна контекстуальність, діалогічна комунікація, множинна ідентифікація, аксіологічна своєрідність та соціальна семантика. Характеристиками життєвих завдань є змістова наповненість, результативність, новизна, адекватність, відкритість та енергетична наповненість.

Компоненти життєвого завдання, що набувають вирішального значення у стабільні періоди життя – змістова наповненість, результативність та енергетичність, а компоненти, що структурують завдання під час кризових зломів життєвої траєкторії, – креативність, адекватність, відкритість. Дозріваючи і оформлюючись, життєве завдання із «смыслошукача» поступово перетворюється на «смыслоносія», а далі на «смысловтілювача» [10].

Життєві завдання зазвичай формулюються передусім у нарративному жанрі і спираються на тезаурусне пакування набутого досвіду. До тезаурусу магістральних сюжетів можна віднести сюжети завоювання з їх героїчними і любовними відгалуженнями, пригодницькі та кримінальні історії, сюжети спасіння, збереження, споглядання, недіяння. Мотивами, що окреслюють дискурс магістральних сюжетів, є альтруїстичний, афіліативний, креативний, екологічний та мотив самоствердження. Фабульно-сюжетно-жанровий виміри нарації по-різному впливають на осмислення, формулювання та здійснення

життєвого завдання. Вдалий сюжет, поєднавшись із фабулою і втілюючись у відповідному жанрі, завдяки художній правді і динаміці руху стимулює людину до вирішення поставленого життєвого завдання [10].

Культурні тексти, що оточують особистість, створюють і змінюють її, є вмістищем, сховищем, транслятором певних практик. Значущі для особистості культурні тексти заходять із нею у діалогічні стосунки, стаючи середовищем її існування, сферою практикування. Практики є повторюваними поведінковими актами життєконструювання, що акумулюють та артикулюють досвід особистості, її індивідуальну історію. Практики є синтетичним продуктом злиття зовнішніх обставин, соціальних шансів та особистісних очікувань, диспозицій, схильностей, навичок. Серед характеристик соціально-психологічних практик слід назвати насамперед їхню спільність, конвенційність, повторюваність, регулярність [5,6].

Базисними компонентами у ризоморфній моделі практик життєконструювання є індивідуально-культурне самоконституювання, побудова комунікативного простору взаємодії особистості і соціуму та конфігурування реальностей на певній історичній дистанції. Соціально-психологічні практики виконують роль пагінців, гілок ризоморфної структури, що взаємно детермінуються. Коли один з напрямків розвитку втрачає актуальність і розповсюдженість, стаючи тупиковим, починається практикування в іншому напрямку. Розгалуження гілок і гілочок ризоми виникають у точках біфуркації, що приводять до відчутних змін у життєконструюванні. У практиках життєконструювання закладено динаміку самоперетворень, оскільки кожний з компонентів моделі схильний до самозмін, відгукується на зміни інших

компонентів і стимулює подальші модифікації децентрованої ризиomi.

Традиційна для психології особистості ХХ століття монокультурна орієнтація послідовно перетворюється на соціокультурну. Особистість у межах постнекласичної раціональності є нескінченим процесом її взаємоконфігурування зі світом. Вона існує перш за все інтерперсонально, а не інтраперсонально, будучи соціальною конструкцією та проявляючись діалогічно. Завдяки переосмисленню досвіду у ході побудови життєвого світу, переживання кризових ситуацій, оновленому моделюванню майбутнього шляхом вчасно зроблених життєвих виборів, усвідомленню та прийняттю власних життєвих домагань, постановці актуальних життєвих завдань та практикуванню особистість здійснює довготривалий самомоніторинг, більш-менш вдало прогнозуючи майбутнє [4,5,6].

Складовими життєконструювання виступають взаємодоповнювальні процеси ідентифікування, автономізації, діалогування та практикування, що є основними модусами існування особистості. Відповідно до етапу життєвого шляху особистість спрямовується чи то на посилення індивідуальної своєрідності через досягнення оновленої ідентичності, чи на зміцнення власної соціальності через освоєння нових практик колективної взаємодії. Проаналізовано також зміни орієнтацій особистості або на відстоювання власних меж і автономізацію від оточення, або на активізацію режиму відкритого діалогу зі світом.

Особистісна процесуальність у постмодерністській парадигмі полягає у суперечливій єдності відкритої нефінальності та векторних траєкторій з їх проміжними фіналами. Автонарратив як симулякр життєвого шляху є одним із способів конфігурації значущих подій.

Характеристиками історій, що конструюють особистість та її життя, є змінювана ретроспективність, відкрита перспективність, вибірковість, комунікативність, контекстуальність.

Визначено текстові (нарративно-ментативні) та контекстні (культурно-індивідуальні, ціннісно-сміслові, нормативно-регулятивні) критерії аналізу соціально-психологічних практик життєконструювання. З'ясовано обумовленість фонових практик культурними контекстами, а практик перетворювальних – контекстами індивідуальними. Показано, що перетворювальні практики використовуються особистістю переважно у ментативній формі, тоді як фонові практики – у формі нарративній. Встановлено можливості досягнення особистістю більшої цілісності, стабільності, адаптивності завдяки домінуванню нарративних практик, що сприяють зануренню у нормативно-регулятивні контексти, та досягнення особистістю більшої відкритості, рухливості та діалогічності завдяки домінуванню ментативних практик, коли значущими стають насамперед контексти ціннісно-сміслові [5,6].

Висновки:

Значення теорії, що розробляється, полягає:

- у спробі відійти від традиційної причинно-наслідкової моделі життєвого світу особистості та, наблизившись до моделі ймовірнісної, визначити особистісні способи життєконструювання;
- у розробці теоретико-методологічних підходів до особистості, основними модусами існування якої є ідентифікування, автономізація, діалогування та практикування;
- в опрацюванні можливостей вибору, що задає горизонт прогнозу та сприяє трансформації смислів за рахунок

розгортання нових причинно-наслідкових рядів самоздійснення;

- у вивченні закономірностей функціонування життєвих домагань як механізму самоздійснення особистості та можливостей їх оптимізації;
- у визначенні чинників постановки життєвих завдань та їхніх ключових характеристик, що сприяють самоконституюванню особистості;
- у розробці концептуальної моделі впливу соціально-психологічних практик на особистісне життєконструювання [4,6,10].

Серед шляхів особистісного життєконструювання визначено уміння оптимізувати побудову власного життєвого світу з його просторово-часовою структурою, конструктивно долати кризові ситуації, робити зважені життєві вибори, усвідомлювати власні домагання, ставити адекватні життєві завдання та перетворювати певні поведінкові прояви на практики шляхом надання їх повторності, колективності, спільності.

Результати дослідження можуть бути використані для розробки індивідуальних та групових технологій психологічної допомоги особистості, при розробці спецкурсів з питань психологічної допомоги та психотерапії, підготовці методичної літератури для практичних психологів, соціальних педагогів, соціальних працівників, шкільних та медичних психологів та підготовці рекомендацій соціальним службам молоді, працівникам телефонів довіри, психореабілітаційних центрів.

Література

1. Життєві домагання особистості // за наук. ред. Т.М.Титаренко // К., 2007. – 456 с.

2. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії // за наук. ред. Т.М.Титаренко // К.: Міленіум, 2005. – 336 с.
3. Психологія життєвої кризи // за наук. ред. Т.М.Титаренко // К.: Агропромвидав України, 1998. – 348 с.
4. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості. – 2-е вид. – К.: Каравела. – 2013.
5. Титаренко Т.М. Конструювання життєвого шляху: практики автобіографування // Українська наукова школа психології та педагогіки життєтворчості: досягнення, проблеми та перспективи розвитку: ювілейний наук.-метод. зб. / За ред. Л. В. Сохань та ін. – Запоріжжя: «Хортицький національний навчально-реабілітаційний центр», 2013. – 648 с. – С. 278–288.
6. Титаренко Т.М. Контури особистості в постнекласичній парадигмі // Людина в сучасному світі : в 3-х кн., кн. 2. Психолого-антропологічний контекст : колект. моногр. / [А. О. Вовк, О. В. Волошок, І. І. Галецька та ін.] ; за ред. В. П. Мельника. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 602 с. – С. 11–27.
7. Титаренко Т.М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления / Т.М.Титаренко. – 2-е изд. М.: Когито-центр. – 2010. – 303с.
8. Титаренко Т.М., Лепіхова Л.А., Кляпець О.Я. Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді. – К.: Міленіум, 2006. – 204 с.
9. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
10. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості // За наук. ред. Т.М. Титаренко. – Кіровоград, Імекс-ЛТД, 2012. – 512 с.

Аннотація. В статтю представлені наброски теорії особистісного життєконструювання. Особистість розглянута

как взаимоконфигурирование процессов идентифицирования, автономизации, диалогизирования и практикования. Среди путей оптимизации жизнеконструирования определены умение оптимизировать построение жизненного мира, конструктивно преодолевать кризисные ситуации, делать взвешенные жизненные выборы, осознавать собственные притязания, ставить адекватные жизненные задачи и преобразовывать определенные поведенческие проявления в социально-психологические практики путем придания им повторяемости, коллективности, общности.

Ключевые слова: жизнеконструирование, личность, жизненный мир, жизненные кризисы, жизненный выбор, жизненные притязания, социально-психологические практики.

Summary. Sketches of the personal life-designing theory are presented in the article. The personality is considered as a mutual configuration process of identification, autonomization, dialogization and practicing processes. Among the ways of life-designing optimization the ability to optimize creation of the life world, to overcome crisis situations constructively, to make the weighed life-choices, to realize own claims, to set adequate life tasks and to transform certain behavioural manifestations to social-psychological practices by giving them the frequency, the collectivity, the community are defined.

Keywords: life-designing, personality, life world, life crises, life choice, life claims, life tasks, social-psychological practices.